

Хромова Вікторія Вадимівна,

*аспірантка кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин
Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О. М. Лазаревського
Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка
orcid.org/0000-0002-9991-6814
Researcher ID: GTH-1960-2022
bagmet_z@ukr.net*

НІЖИНСЬКИЙ ЄПИСКОП МИКОЛА СЕМЕНОВИЧ ШИРАЙ (1870–1938 РР.)

У статті висвітлений життєвий шлях Миколи Семеновича Ширая (1870–1938 рр.). Особлива увага приділена його долі після 1933 р., саме цей рік в історіографії є останнім в житті єпископа. Його подальша доля після 1933 р., не вивчалась. **Новизна нашої роботи** полягає в тому, що ми висвітлили факти із життя М.С. Ширая після 1933 р. завдяки аналізу кримінальної справи 1938 р. У статті вперше репрезентовані матеріали щодо біографії єпископа з Державного архіву Чернігівської області, Галузевого Державного архіву Служби безпеки України та Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України у м. Київ. **Для досягнення мети і завдань** дослідження застосовано загальнонаукові та спеціальні методи дослідження (евристичний, історико-ретроспективний, біографічний). Для повного розкриття теми нами використані джерела особового походження, спогади, листи, записки осіб, які знали чи зустрічалися особисто з М.С. Ширавем. Також у статті наведені особисті спогади дружини М.С. Ширая про нього. На основі зібраних нами даних встановлено біографічні дані єпископа з 1870 по 1938 рр., його сімейний стан, визначена його участь в історії Української автокефальної православної церкви. Охарактеризована діяльність єпископа у Діяльно-Христовій церкві та визначені хронологічні межі його приналежності до даної церкви. Також нами виявлено та зафіксовано, що він був одним із прихильників Синодальної церкви. Проаналізовано його діяльність у Синодальній церкві, а саме: заклики до вступу та агітації. Нами зафіксована остання дата із життя єпископа, а саме 1938 р. У статті відображено акт його розстрілу, який публікується вперше. **У наших висновках** ми припускаємо що М.С. Ширай був агентом ДПУ, а згодом НКВС. Крім того, ми визначили його громадянську позицію, посилаючись на його вислови у кримінальній справі. За допомогою почеркознавчого аналізу порівняли підпис єпископа на кожній сторінці протоколів. За нашими спостереженнями до нього не застосовували фізичний або психологічний тиск. Припускаємо, що засудження М.С. Ширая до розстрілу пов'язане з його приналежністю до Української автокефальної православної церкви.

Ключові слова: єпископ, життєвий шлях, кримінально-слідча справа, Українська автокефальна православна церква, Діяльно-Христова церква.

Hromova Viktoriya,

*PhD Student of Department of World History and international Relations
O. M. Lazarevsky Educational and Scientific Institute of History
and Socio-Humanitarian Disciplines
T. G. Shevchenko National University “Chernihiv Collegium”
orcid.org/0000-0002-9991-6814
Researcher ID: GTH-1960-2022
bagmet_z@ukr.net*

BISHOP OF NIZHYN SK MYKO LA SEMENOVYCH SHYRAI (1870–1938)

The article covers the life path of Mykola Semenovich Shirai (1870–1938). Special attention is paid to his fate after 1933, precisely this year in historiography is the last in the bishop's life. His further fate after 1933 was not studied. **The novelty** of what we are doing is that we highlighted the facts from the life

of M. S. Shiray after 1933, thanks to the analysis of the criminal case of 1938. The article presents for the first time materials on the biography of the bishop from the State Archives of the Chernihiv Region, the Branch State Archives of the Security Service of Ukraine and the Central State Archive of the highest bodies of government and administration of Ukraine in the city of Kyiv. **To achieve the goal and objectives of the research**, general scientific and special research methods (heuristic, historical-retrospective, biographical) were applied. To fully disclose the topic, we used sources of personal origin, memories, letters, notes of people who knew or met personally with M. S. Shiray. The article also includes the personal memories of M. S. Shirai's wife about him. Based on the data collected by us, the biographical data of the bishop from 1870 to 1938, his family status, and his participation in the history of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church were determined. The activities of the bishop in the Active Christ Church are characterized and the chronological limits of his affiliation to this church are determined. We also discovered and recorded that he was one of the supporters of the Synod Church. His activities in the Synodal Church were analyzed, namely: appeals for admission and agitation. We recorded the last date from the bishop's life, namely 1938. The article reflects his act of execution, which is published for the first time. **In our conclusions**, we assume that M. S. Shirai was an agent of the DPU, and later of the NKVD. In addition, we determined his citizenship by reference to his statements in the criminal case. With the help of handwriting analysis, the bishop's signature on each page of the protocols was compared. According to our observations, no physical or psychological pressure was applied to him. We assume that M. S. Shirai's sentence to be shot is connected with his membership in the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church.

Key words: bishop, life path, criminal investigation case, Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, Active Christ Church.

Ніжинський єпископ Микола Семенович Ширай відіграв велику роль у діяльності Української автокефальної православної церкви (далі УАПЦ) у 1920-х рр. Наразі його біографія залишається не вивченою. Лише деякі згадки про діяльність М.С. Ширая містяться в енциклопедичних словниках та у роботах діаспорних дослідників (Власовський, 1966; Явдась, 1956). Однак у всіх вищезазначених працях життєвий шлях єпископа після 1933 р. не досліджений. Новизна нашої роботи полягає в тому, що ми за допомогою детального аналізу кримінально-слідчої справи вперше висвітлимо життєвий шлях єпископа після 1933 р., а також встановимо обставини його смерті.

Слід зазначити, що прізвище єпископа у працях діаспорних істориків зазначено як Ширий (Власовський, 1966; Явдась, 1956), а в кримінально-слідчій справі вказано – Ширай (Державний архів Чернігівської області, ф. р.-8840, оп. 3, спр. 10543, на 39 арк.). Ми можемо зробити припущення, що така розбіжність у літерах пов'язана з мовою написання документів, оскільки історики писали українською, а кримінальна справа велася російською. Посилаючись на історичне джерело, а саме на кримінальну справу, ми застосовуємо в роботі прізвище Ширай.

Біографія та діяльність М.С. Ширая є не вивченою. Про його діяльність лише є згадки у роботах М.І. Явдася та І.Ф. Власовського.

Варто зазначити, що обидва дослідника працювали закордоном і мали обмежене коло джерел (Власовський, 1966; Явдась, 1956). Деякі факти із життя єпископа встановив професор кафедри церковно-практичних дисциплін Київської православної богословської академії В.В. Клос, однак об'єктом його дослідження становить Діяльно-Христова церква (далі ДХЦ) (Клос, 2010).

Метою нашого дослідження є встановлення біографічних фактів із життя єпископа після 1933 р., аналіз його релігійних переконань та поглядів, визначення його ролі та діяльність в УАПЦ та ДХЦ. Для виконання поставленої мети ми використали загальнонаукові та спеціальні методи дослідження: евристичний, історико-ретроспективний, біографічний.

З установочних даних кримінальної справи відомо, що Микола Семенович Ширай народився 24.12.1870 року у м. Чернігів. На момент затримання, а саме 8 березня 1938 р., проживав у м. Ніжин. Однак у справі різниться адреса проживання єпископа, спочатку було вказано вул. Комунальна 17 (Державний архів Чернігівської області, ф. р.-8840, оп. 3, спр. 10543, арк. 2), а згодом вказана вул. Кунашівська, буд. 12 (Державний архів Чернігівської області, ф. р.-8840, оп. 3, спр. 10543, арк. 5), встановити точну адресу нам не вдалося.

Із роботи І.Ф. Власовського стало відомо, що М.С. Ширай був прийнятий в єпископи

УАПЦ в червні 1922 р. (Власовський, 1966, с. 149). У протоколах допиту єпископ зазначив, що до с. Сваричівка Прилуцького повіту Чернігівської губернії 1921 р. приїздив єпископ УАПЦ Степан Орлик, який закликав останнього перейти до служби в лавах УАПЦ. М.С. Ширай вказав: «...Я погодився бути служителем автокефальної церкви сподіваючись на те, що українська церква буде переважачою серед українського населення...». Надалі Степан Орлик і М.С. Ширай відправилися у с. Прохори Чернігівської губернії, де останнього назначили на посаду священника (Державний архів Чернігівської області, ф. р.-8840, оп. 3, спр. 10543, арк. 7). Згодом М.С. Ширай став настоятелем в храмі у містечку Носівка. У протоколах М.С. Ширай наголосив на тому, що мав зустрічі з В.К. Липківським – першим митрополитом УАПЦ у м. Ніжині та брав участь особисто у зборах Всеукраїнської православної церковної ради (далі ВПЦР) у м. Київ (Державний архів Чернігівської області, ф. р.-8840, оп. 3, спр. 10543, арк. 8).

У 1925 р. М.С. Ширай переходить до ДХЦ, де став настоятелем Троїцької парафії ДХЦ в Києві (Власовський, 1966, с. 149). Микола Ширай, покинувши УАПЦ, перевів до 20 парафій на Ніжинщині до складу ДХЦ (Власовський, 1966, с. 190).

На думку В.В. Клос, інертність віруючих у підтримці ДХЦ змусила Державне політичне управління УРСР (далі ДПУ УРСР) взяти церкву на своє утримання (Клос, 2010, с. 280). Крім того, кожного місяця виділялось 300 карбованців 24 прямим агентам у середовищі ДХЦ і ще 300 карбованців. на їхні поїздки по Україні (Клос, 2010, с. 280). У ДПУ витрачалася велика сума на утримання даних агентів, а існування даної організації так і не вплинуло на розпад УАПЦ. В.В. Клос виділяє серед агентів ДПУ М.С. Ширая, який мав навіть борг перед ДПУ за отримання архієрейського одягу в сумі 237 карбованців (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України в м. Києві, ф. 4215, оп. 1, спр. 8, арк. 7). Ймовірно, М.С. Ширай став інформаційним агентом ДПУ для того, щоб надавати неправдиві свідчення про діяльність представників УАПЦ, або мав з ними особисті рахунки.

29 грудня 1926 р. на засіданні Малих зборів Всеукраїнської православної церковної прибули єпископи Петро Тарнавський, Володимир Бржосньовський та Микола Ширай (Клос, 2010, с. 280). Малі збори ВПЦР прийняли ухвалу, згідно з якою єпископи ДХЦ П. Бржосньовський, В. Тарнавський і М. Ширай приймалися персонально в число членів УАПЦ. Дослідник І.Ф. Власовський зауважив, що для виходу з ДХЦ вищевказані єпископи подали паралельно заяву й до Держадмінвідділу (Власовський, 1966, с. 192). Остаточне приєднання ДХЦ до УАПЦ відбулось 8 листопада 1927 р., на свято Архистратига Михаїла у київській Троїцькій церкві, в якій служив єпископ Микола Ширай (Клос, 2010, с. 283).

Важливо зазначити, що М.С. Ширай був одним із прихильників Синодальної церкви. Прихильники Синодальної церкви виступали за оновлення церкви, що включало в себе демократизацію керування церквою. До 1927 р. дану церкву визнавала радянська влада і не чинила супротиву її існуванню. У листі священника УАПЦ Михайла Хоменка до єпископа Ніжинського та Чернігівського Олександра Червінського вказано: «9 травня 1927 року в селі Мрин було храмове свято, в якому брав участь бувший єпископ ДХЦ Микола Ширай. Він після Євангелія казав промову, в якій закликав людинність єднатися із Синодальною церквою, і взагалі в його промові була помітна велика прихильність до Синодальної церкви. Після служби Божої на квартирі священника Олексія Підчека були балачки в яких Микола Ширай відстоював поєднання з синодальними і його підтримував отець Олексій Підченко, в якого я теж помічаю велику прихильність до синодальників» (Державний архів Чернігівської області в м. Ніжин, ф. р.-61, оп.1, спр. 1336, арк. 5). Беручи до уваги той факт, що на момент 9 травня 1927 р. офіційно єпископ знаходився у лавах ДХЦ, він не був постійно переконаний своїх духовних та ідеологічних поглядах і легко переходив з однієї церкви до іншої, ймовірно на виконання доручень ДПУ.

1928 р. єпископ Миколай Ширай був обраний на посаду духовного керівника Роменської округи (Власовський, 1966, с. 340–341). В листі митрополита В.К. Липківського до отця Маєвського від 05.06.1933 р. зазначено: «Працюють зараз лише 7 єпископів та кілька

(Міхновський, Ширяй, Самборський) як парфіяльні священники. Як бачите, стан Української Церкви на Україні дуже тяжкий, окрім того, що ніякі часописи, ні книги не видаються, і ніякого церковного життя не чути» (Маєвський, 1980, с. 5). В історичних джерелах це була остання згадка про життя і діяльність єпископа М.С. Ширая.

Однак у Державному архіві Чернігівської області міститься кримінально-слідча справа М.С. Ширая, яка дає можливість дослідити біографію єпископа після 1933 р. Згадка про існування даної справи і матеріали із справи будуть репрезентовані нами вперше. Під час слідства він знаходився у в'язниці м. Ніжин. 8 березня 1938 р. був проведений обшук у помешканні М.С. Ширая, під час якого в нього був знайдений паспорт та книги у кількості 20 штук (Державний архів Чернігівської області, ф. р.-8840, оп. 3, спр. 10543, арк. 4). У справі не містився сам паспорт підсудного, однак у протоколах допиту міститься серія і номер паспорту. Паспорт ЕН № 625733 від 25.06.1936 р. був виданий Турбівською районною міліцією Вінницької області (Державний архів Чернігівської області, ф. р.-8840, оп. 3, спр. 10543, арк. 5). Зазвичай паспорт видався за місцем реєстрації громадянина, тому ми можемо припустити, що деякий час М.С. Ширяй проживав або перебував у Вінницькій області після 1933 р.

У справі М.С. Ширяй фігурує як єпископ УАПЦ. В анкеті арештованого вказано, що за національністю – українець, сімейний стан – одружений, мав сина та доньку (Державний архів Чернігівської області, ф. р.-8840, оп. 3, спр. 10543, арк. 5). Під час протоколу допиту єпископ надав всі свідчення про осіб, яких особисто привів до лав УАПЦ та надав додаткову інформацію про В. Потієнка (Державний архів Чернігівської області, ф. р.-8840, оп. 3, спр. 10543, арк. 10-13). Він назвав прізвища та посади 10 осіб, які за його ініціативою стали служителями УАПЦ.

За словами єпископа М.С. Ширая, В. Потієнко – особистий секретар В.К Липківського та один із учасників ВПЦР – був кореспондентом журналу «Дніпро», який публікувався в США. Дослідниця Г. Горбунова підтверджує той факт, що у журналі публікувалася інформація про В. Потієнка, однак не має точних

доказів, що саме він був кореспондентом журналу (Горбунова, 2011, с. 76). На момент озвучення і фіксації цієї інформації співробітниками Народного комісаріату внутрішніх справ СРСР (далі НКВС СРСР) В. Потієнко був вже ув'язнений і відбував покарання. Надана додаткова інформація: єпископом говорить про те, що він імовірно міг добровільно співпрацювати з співробітниками НКВС для порятунку власного життя.

На основі ґрунтовного аналізу справи ми визначили, що слідчі у протоколах допиту задають питання таким чином, що звинувачують єпископа у приналежності до УАПЦ, а саму УАПЦ зазначають як антирадянську, націоналістичну організацію (Державний архів Чернігівської області, ф. р.-8840, оп. 3, спр. 10543, арк. 7). Циркуляр від 4 вересня 1926 року «Про український сепаратизм» оголошував Українську автокефальну церкву могутнім оплотом націоналізму і відмінним агітаційним зняряддям (Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 13, спр. 445, с. 29). З другої половини 1920-х рр. і до кінця 1930-х рр. представників УАПЦ ув'язнювали на довгий термін або засуджували до вищої міри покарання – розстрілу.

Один із свідків у справі, а саме Захарій Ілліч Мандріка, 1897 р. н., який проживав у м. Ніжин вказав, що його в лави УАПЦ завербував саме М.С. Ширяй. Окреслюючи діяльність єпископа в УАПЦ, він зробив висновок, що місія єпископа в даній організації полягала в тому, щоб розповсюджувати контрреволюційну пропаганду (Державний архів Чернігівської області, ф. р.-8840, оп. 3, спр. 10543, арк. 19–20). На нашу думку, твердження свідка Захарія Івановича Мандріки абсолютно не правдиві, оскільки його розповідь розпочинається з того, що він у 1923 р. повернувся із служби у Червоній армії і почав самостійно цікавитися контрреволюційними організаціями в регіоні і особисто шукав М.С. Ширая.

Важливо відмітити патріотизм і особливе ставлення до України як до держави М.С. Ширая. Щоб вступити Захарію Мандріку до лав УАПЦ і стати священником, єпископ надав таку пораду: «Для цього найголовніше бути українцем не тільки по своїй нації, але і по духу, і любити свою рідну Україну...» (Державний архів Чернігівської області, ф. р.-8840, оп. 3, спр. 10543, арк. 19).

Другим свідком по справі проходив Василь Васильович Попшенко. У матеріалах справи не зазначено його місце проживання та професія. Зі слів даного свідка, єпископ до революції 1917 р. був членом Союзу Архангела Михаїла і редактором газети «Чернігівське слово» (Державний архів Чернігівської області, ф. р.-8840, оп. 3, спр. 10543, арк. 27). Допитуваний зазначив, що єпископ неодноразово зустрічався з митрополитом УАПЦ В.К. Липківським. Попшенко В.В. називав обох петлюрівцями і вбачав, що вони організують заколот проти радянської влади (Державний архів Чернігівської області, ф. р.-8840, оп. 3, спр. 10543, арк. 28). Свідок у тому ж протоколі допиту вказав дуже важливу інформацію про єпископа: «Ще одна деталь залишилась у мене в пам'яті про Миколу Ширая. У нього в їдальні висіла фотокарточка, де він був у новій рясі, а на його грудях була відзнака «Союз руського народу». Я сказав йому, що цю фотографію взагалі краще знищити, так як не зручно буде, якщо хтось її побачить, оскільки ви український єпископ виступаючий за революцію і демократизм і при цьому ви з відзнакою «Союз руського народу». Єпископ сказав, що не бачить нічого ганебного у своїй приналежності до Союзу руського народу...» (Державний архів Чернігівської області, ф. р.-8840, оп. 3, спр. 10543, арк. 29). Дана організація існувала в Російській імперії з 1905 по 1917 рр., її учасники підтримували ідеї православного радикалізму і виступали проти революції і парламентаризму. Ми не можемо перевірити слова свідка щодо приналежності єпископа до даної організації, оскільки дана фотографія не міститься у матеріалах справи.

У протоколі засідання Трійки при Чернігівському обласному управлінні НКВС УРСР від 08.05.1938 р. Ширая М.С. було визнано учасником української національної контрреволюційної організації і засуджено до розстрілу. Вирок був виконаний 17.05.1938 р. (Державний архів Чернігівської області, ф. р.-8840, оп. 3, спр. 10543, арк. 33, 38) (рис 1). Також інформація про розстріл міститься в Галузевому Державному архіві Служби безпеки України (Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 6, оп. 8, спр. 14, с. 206).

Його близьким родичам не було сповіщено про смерть, оскільки 11.03.1940 р. дружина

єпископа, Анна Федорівна Ширай, написала лист Чернігівському прокурору. З листа ми вбачаємо, що М.С. Ширай ніколи не був засуджений, жив чесно, бідно. У 1925 р. вони з чоловіком пережили особисту трагедію – втрату сина. Анна Федорівна писала про те, що її чоловік не винен і навіть ще за часів Російської імперії намагався вести боротьбу проти капіталізму (Державний архів Чернігівської області, ф. р.-8840, оп. 3, спр. 10543, арк. 34, 35). Відповідь дружині не була надана. Місце поховання єпископа не відоме.

Отже, нами було встановлено і підтверджено, що М.С. Ширай був розстріляний у 1938 р., це останній рік в його біографії. Його погляди на життя та позиція у УАПЦ, ДХЦ залишається відкритим питанням, оскільки не достатньо джерельної бази, щоб визначити його ставлення до вищевказаних церков. Щодо Синодальної церкви, то існує велика вірогідність, що єпископ був її членом. Про це свідчать свідчення очевидців. На нашу думку, єпископ міг бути агентом або співпрацювати з співробітниками ДПУ, а згодом НКВС, оскільки єпископ легко, без тиску, додаткових роздумів переходив в період з 1922 по 1929 рр. з однієї церкви до іншої. Ми можемо припустити, що він з 1922 по 1938 рр. передавав інформацію про учасників та діяльність УАПЦ. На це вказує те, що під час слідчих дій він погодився розповісти слідчим всю інформацію, яку мав за останні роки щодо УАПЦ, при цьому його підпис був чіткий та однаковий на кожній сторінці протоколу, його допитували лише один раз, під час якого він не чинив словесно опору і не намагався обходити питання чи не надавати на них відповіді взагалі. Під час допитів єпископ почувався достатньо спокійно і впевнено. Можливо, він відчував неминучу долю розстрілу і не намагався приховати жодних фактів. Громадянська позиція єпископа чітко відображена у справі, ми можемо без сумнівів вважати, його патріотично налаштованим громадянином, який відносив себе до українців. Вважаємо його людиною відповідальною та активною у громадянському житті, оскільки він прагнув змін у церковному устрої, як в часи існування Російської імперії, так і в часи існування УРСР, однак важко встановити його релігійні переконання, оскільки свідчення очевидців різняться, а його особиста думка про власні погляди відсутня.

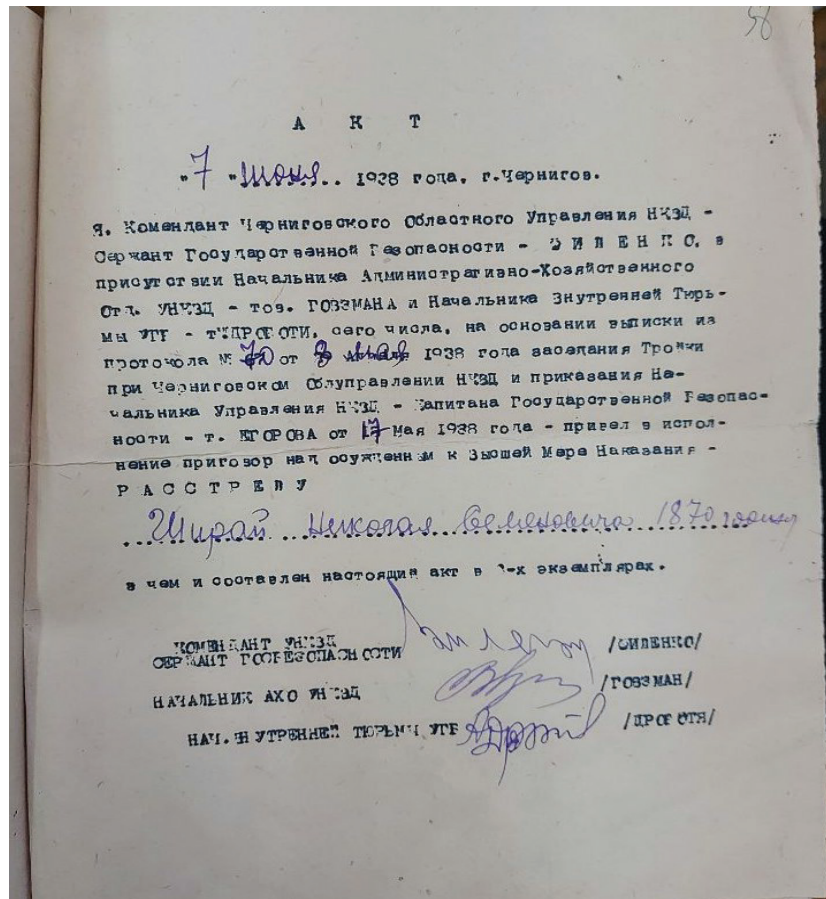

Рис. 1. Акт розстрілу М.С. Ширая. Державний архів Чернігівської області, ф. р.-8840, оп. 3, спр. 10543, 38 арк.

Список використаних джерел:

1. Власовський І.Ф. (1966). Нарис історії Української православної церкви: у 4 т. Нью-Йорк : БАВНД БРУК, т. 4. 416 с.
2. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 13. Спр. 445. Арк. 29.
3. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 6. Оп. 8. Спр. 14. Арк. 206.
4. Горбунова Г. (2011). Постаць протодіякона Василя Потієнка в історії Української Автокефальної Православної церкви (за документами ЦДАЗУ). *Сіверянський літопис*. № 5. С. 72–80.
5. Державний архів Чернігівської області. Ф. Р.-8840. Оп. 3. Спр. 10543. 39 арк.
6. Державний архів Чернігівської області в м. Ніжин. Ф. Р.-61. Оп. 1. Спр. 1336. Арк. 5.
7. Клос В.В. (2010). Розділяй і володарюй, або ДХЦ в політиці ДПУ (1924–1927). *Труди Київської Духовної Академії*. № 4. С. 273–285.
8. Маєвський П. (1980). Митрополит Василь Липківський. Листи 1933–1937. Лос-Анджелес: Українське Православне Братство ім. Митр. Василя Липківського. 176 с.
9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України в м. Києві. Ф. 4215. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 7.
10. Явдась М.І. (1956). Українська Автокефальна Православна Церква. 1921–1936. Мюнхен-Інгольштадт : Д-ра Петра Белея. 228 с.

References:

1. Vlasovskyi I. F. (1966). *Narys istorii Ukrainskoi pravoslavnoi tserkvy. [Essay on the history of the Ukrainian Orthodox Church]*. New York: BAVND BRUK [in Ukrainian].
2. *Haluzevyy derzhavnyy arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy [Branch State Archive of the Security Service of Ukraine]*. F. 13. Spr. 445. Ark. 29 [in Ukrainian].
3. *Haluzevyy derzhavnyy arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy [Branch State Archive of the Security Service of Ukraine]*. F. 6. Op. 8. Spr. 14. Ark. 206 [in Ukrainian].

4. Horbunova H. (2011). Postat protodyakona Vasyliia Potiiienka v istorii Ukrainiskoi Avtokefalnoi Pravoslavnoi tserkvy (za dokumentamy TSDAZU). [The figure of protodeacon Vasyl Potienko in the history of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (according to the documents of the TsADAZ).]. *Siverianskyi litopys – Severyan annals*, 5, 72–80 [in Ukrainian].
5. *Derzhavnyj arkhiv Chernihivskoi oblasti [State archive of Chernihiv region]*. F. R.-8840. Op. 3. Spr. 10543. 39 ark. [in Ukrainian].
6. *Derzhavnyj arkhiv Chernihivskoi oblasti v m. Nizhyn [State archive of the Chernihiv region in the city of Nizhyn.]*. F. R.-61. Op. 1. Spr. 1336. Ark. 5 [in Ukrainian].
7. Klos V. V. (2010). Rozdiliaj i volodariuj, abo DKhTs v politytsi DPU (1924–1927). [Divide and conquer, or DHC in the politics of the DPU (1924–1927).]. *Trudy Kyivs'koi Dukhovnoi Akademii – Proceedings of the Kyiv Theological Academy*, 4, 273–285 [in Ukrainian].
8. Maievskyi P. (1980). *Mytropolyt Vasyl Lypkivskyi. Lysty 1933–1937. [Metropolitan Vasyl Lypkivskyi. Letters 1933–1937.]*. Los-Andzheles: Ukrainske Pravoslavne Bratstvo im. Mytr. Vasyliia Lypkivs'koho [in Ukrainian].
9. *Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyschykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy v m. Kyievi [The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine in Kyiv]*. F. 4215. Op. 1. Spr. 8. Ark. 7 [in Ukrainian].
10. Yavdas M. I. (1956). *Ukrainska Avtokefal'na Pravoslavna Tserkva. 1921–1936. [Ukrainian Autocephalous Orthodox Church. 1921–1936.]*. Miunkhen-Inhol'shtadt: D-ra Petra Beleia [in Ukrainian].